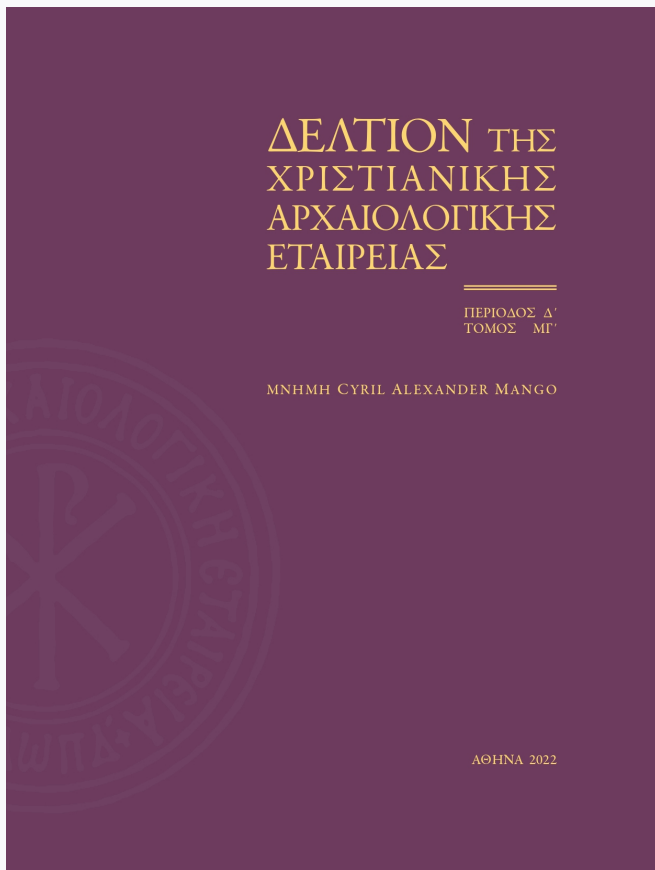

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 43 (2022)

Δελτίον ΧΑΕ 43 (2022), Περίοδος Δ'

Philipp Niewöhner, Byzantine Ornaments in Stone. Architectural Sculpture and Liturgical Furnishings

Γιώργος ΠΑΛΛΗΣ (Georgios PALLIS)

doi: [10.12681/dchae.34408](https://doi.org/10.12681/dchae.34408)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΛΛΗΣ (Georgios PALLIS) Γ. (2023). Philipp Niewöhner, Byzantine Ornaments in Stone. Architectural Sculpture and Liturgical Furnishings. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 43, 433–435. <https://doi.org/10.12681/dchae.34408>

Philipp Niewöhner, *Byzantine Ornaments in Stone. Architectural Sculpture and Liturgical Furnishings*, De Gruyter, Berlin – Boston 2021, 188 σ. με 487 εικόνες και σχέδια εντός κειμένου. Στην έκδοση περιλαμβάνονται ένας χάρτης (σ. 184-185), Συντομογραφίες – Βιβλιογραφία (σ. 182), Κατάλογος προέλευσης εικόνων (σ. 183) και Ευρετήρια τόπων και θεμάτων (σ. 186-188). 28,5×21 εκ. ISBN 978-3-11-068853-5 (και στα γερμανικά: *Byzantinische Bauskulptur und liturgische Ausstattung. Ein Handbuch*).

Η ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ γλυπτική εμπλουτίστηκε κατά το έτος 2021 με έναν σημαντικό νέο τίτλο. Ο γερμανός αρχαιολόγος Philipp Niewöhner, Privatdozent στο Πανεπιστήμιο του Göttingen, δημοσίευσε στα γερμανικά και τα αγγλικά ένα πρωτότυπο εγχειρίδιο για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική γλυπτική και τις λίθινες λειτουργικές κατασκευές, το οποίο αποτελεί καρπό της πολύχρονης ενασχόλησής του με το αντικείμενο, με επίκεντρο τον χώρο της Μικράς Ασίας. Η πρωτοτυπία του έργου έγκειται αφενός στον τρόπο οργάνωσής του, αφετέρου στο άφθονο νέο υλικό το οποίο συνεισφέρει μέσα από την πληθωρική εικονογράφηση του.

Ο Niewöhner σπούδασε αρχαιολογία στα Πανεπιστήμια της Χαϊδελβέργης και του Mainz. Στο Mainz προχώρησε σε μεταπτυχιακές σπουδές και έλαβε το διδακτορικό του δίπλωμα το 2004. Το 2012 ολοκλήρωσε την υφηγεσία του στο Πανεπιστήμιο του Göttingen, στο οποίο κατέχει έκτοτε τη θέση του Privatdozent. Παράλληλα, έχει διδάξει στα Πανεπιστήμια του Freiburg, της Χαϊδελβέργης και της Οξφόρδης. Τα ενδιαφέροντά του προσανατολίστηκαν από νωρίς στη βυζαντινή Μικρά Ασία, στην οποία έχει πραγματοποιήσει ανασκαφικές και άλλες έρευνες –κυρίως στη Μίλητο αλλά και στα Γέρμια, στη Λυκία και άλλες περιοχές. Εκτός από τη δημοσίευση των ανασκαφών και των επιφανειακών ερευνών που διεξάγει ο ίδιος ή στις οποίες συμμετέχει, το έργο του περιλαμβάνει δεκάδες συμβολές για θέματα τοπογραφίας, πολεοδομίας, κοσμικής και εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, γλυπτικής και παραγωγής και διακίνησης μαρμάρου. Επιστέγασμα των μικρασιατικών του μελετών αποτελεί η έκδοση, το 2017, του συλλογικού έργου *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks* (Oxford University Press), του οποίου είχε την επιστημονική επιμέλεια.

Το νέο του βιβλίο αποτελείται από πρόλογο, εκτενή Εισαγωγή, έξι μεγάλες ενότητες παρουσίασης του υλικού και, στο τέλος, τους απαραίτητους πίνακες συντομογραφιών, τα ευρετήρια, τον πίνακα προέλευσης των εικόνων και έναν χάρτη. Ο πρόλογος παρουσιάζει την αφορμή και τον στόχο της συγγραφής του έργου, η οποία έχει τις ρίζες της στη μαθητεία του Niewöhner κοντά στον μεγάλο

μελετητή της βυζαντινής Μικράς Ασίας και της βυζαντινής αρχιτεκτονικής Urs Peschlow. Στόχος του είναι να καλύψει την έλλειψη ενός χρηστικού, γενικού εγχειριδίου για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική γλυπτική. Το έργο αφιερώνεται στη μνήμη των Claudia Barsanti (1941-2017), Annie Pralong (1943-2017), Joachim Kramer (1936-2018) και Urs Peschlow (1943-2018), οι οποίοι συνέβαλαν με την έρευνα και τη διδασκαλία τους στην πρόοδο αυτού του επιστημονικού πεδίου.

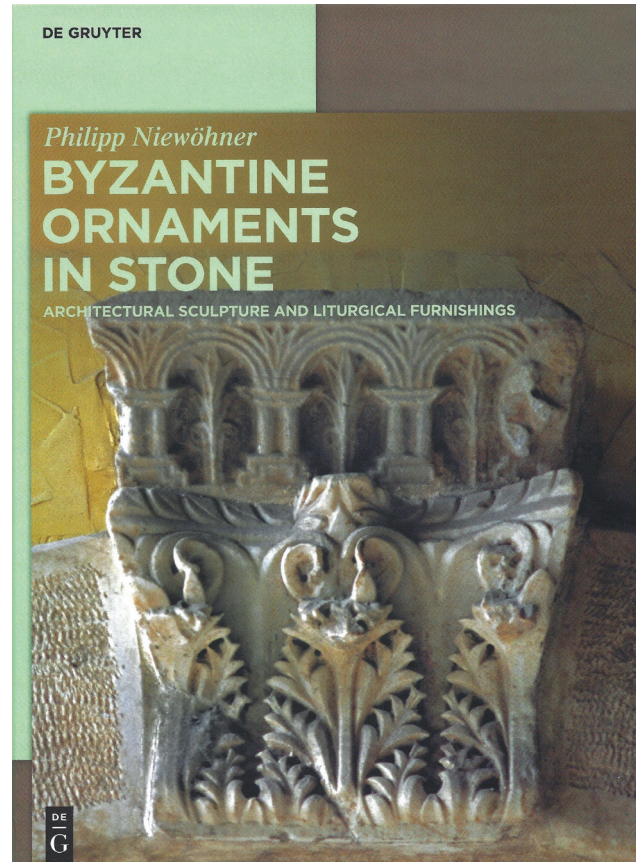
Η Εισαγωγή παρουσιάζει, κατ' αρχάς, τον τρόπο που επέλεξε ο συγγραφέας να οργανώσει το έργο του, με άξονα την εικονογράφηση: «The book requires the readers to become viewers», δηλώνει με σαφήνεια από την πρώτη σελίδα της Εισαγωγής ο Niewöhner. Όντως, οι εικόνες έχουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο και τα σύντομα συνοδευτικά κείμενα κατατοπίζουν τον αναγνώστη και τον καθοδηγούν προς τη σχετική με το κάθε αντικείμενο ή ζήτημα βιβλιογραφία. Ακολουθεί –στην Εισαγωγή– μια σύντομη επισκόπηση της ιστορίας της έρευνας, συνοδευόμενη από πίνακες των μονογραφιών, των καταλόγων μουσείων και των διαφόρων *corpora* βυζαντινών αρχιτεκτονικών γλυπτών εδώ θα μπορούσαν να είχαν συμπεριληφθεί οι διδακτορικές διατριβές της Ελένης Μανωλέσσου για τα γλυπτά της Θήβας (2011) και του Γιώργου Τσεκέ για εκείνα της Αρκαδίας (2017). Η Εισαγωγή συνεχίζεται με δύο ενότητες για την ορολογία και τα χρονικά και τοπογραφικά όρια του εξεταζόμενου υλικού. Στο ζήτημα της ορολογίας θα μπορούσε να αναδειχθεί περισσότερο η συμβολή του μοναδικού στο είδος του *Πολύγλωσσου Εικονογραφημένου Λεξικού Όρων Βυζαντινής Αρχιτεκτονικής και Γλυπτικής*, των Σοφίας Καλοπίση-Βέρτη και Μαρίας Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου (2010). Κατόπιν δίνονται τα γενικά χαρακτηριστικά των δύο μεγάλων χρονολογικών ενοτήτων που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, πρωτοβυζαντινής και μεσο-/υστεροβυζαντινής, και των δύο κατηγοριών έργων που εξετάζονται, αρχιτεκτονικών μελών και λειτουργικών κατασκευών.

Οι τρεις από τις έξι συνολικά κύριες ενότητες του βιβλίου έχουν ως θέμα τα κιονόκρανα, τα οποία εξετάζονται ανάλογα με τη χρονολόγησή τους (πρώμιος 4ος, ύστερος 4ος και 5ος, και 6ος αιώνας). Κάθε ενότητα περιλαμβάνει σύντομα κείμενα για τους επικρατούντες τύπους κιονο-

κράνων και τις παραλλαγές τους, για τη συνέχεια της παρουσίας τους στους μέσους χρόνους, για τα τοπικά ερμηνεία, για τα σημαντικότερα λατομεία, αλλά και για εξειδικευμένα θέματα όπως οι γενικές τάσεις στη γλυπτική μιας εποχής, ορισμένα διακοσμητικά θέματα ή η χρήση των συλημάτων (*spolia*). Κάθε θεματικό κείμενο εκτείνεται, μαζί με τη βασική βιβλιογραφία της περίπτωσης και την εικονογράφηση, σε μία σελίδα, αυστηρά. Πρόκειται ουσιαστικά για λήμματα, με ολιγόλογα κείμενα, τα οποία χαρακτηρίζονται από μεγάλη ακρίβεια στο περιεχόμενο και την έκφραση· η βιβλιογραφία περιλαμβάνει μόνον τους πιο σχετικούς τίτλους για το εκάστοτε θέμα· το φωτογραφικό υλικό, που αριθμεί κατά μέσον όρο τρεις με τέσσερις εικόνες σε κάθε σελίδα-λήμμα, έχει, όπως σημειώθηκε, πρωταγωνιστικό ρόλο και καθορίζει την κατανόηση του θέματος από τον αναγνώστη-θεατή, σύμφωνα με την πρόθεση του συγγραφέα.

Τον ίδιο άξονα ακολουθούν και οι επόμενες τρεις ενότητες, η πρώτη από τις οποίες καλύπτει τα υπόλοιπα, πλην των κιονοκράνων, αρχιτεκτονικά μέλη (βάσεις, βάθρα, επιθήματα, στοιχεία παραθύρων, θριγκούς, θυρώματα κ.ά.), με υλικό από τους πρώιμους ως τους ύστερους χρόνους και ορισμένα λήμματα για διακοσμητικά θέματα. Ακολουθεί η ενότητα των λειτουργικών κατασκευών, που εξετάζει τις τράπεζες, τις λειψανοθήκες, τους άμβωνες, τα τέμπλα με τα επιμέρους στοιχεία τους, τους θρόνους και τις κολυμβήθρες. Εδώ περιλαμβάνονται οι πλάκες τόξων ταφικών αρκοσολίων και οι επιστέφεις προσκυνηταρίων, αν και δεν αποτελούν καθαρά λειτουργικά γλυπτά, ενώ στα λήμματα για τα κιονόκρανα των τέμπλων απαντούν ορισμένα σχετικά με μεγάλα κιονόκρανα που προορίζονταν για κίονες. Στην τελευταία ενότητα, με τίτλο «Miscellaneous», υπάρχουν λήμματα σχετικά με τις οικοδομικές πρακτικές, τα σημεία των τεχνιτών, το εμπόριο του μαρμάρου, τα εργαστήρια, την αρχαιομετρία, τα λατομεία, τα χρωματιστά μάρμαρα, τον τεχνητό χρωματισμό των μαρμάρων, τις επιγραφές, τις επιτύμβιες στήλες, τα ανάγλυφα βάρη πιεστηρίων, το θέμα του φυλλοφόρου σταυρού, τα λίθινα αγγεία και, τέλος, τη σημασία της γλυπτικής για τη μελέτη της τοπογραφίας των εδαφών της βυζαντινής αυτοκρατορίας και τη μελέτη των επαφών της με τη Δύση. Εδώ απουσιάζει η ταφική γλυπτική, ιδιαίτερα εκείνη των σαρκοφάγων και ψευδοσαρκοφάγων, οι οποίες κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο συνιστούν μέρος της αρχιτεκτονικής σύνθεσης στους νάρθηκες των ναών.

Το έργο του Philipp Niewöhner αποτελεί αναμφίβολα ένα εξαιρετικά χρήσιμο εγχειρίδιο για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική γλυπτική, το οποίο θα συμβάλει σημαντικά

στην πρόοδο των σχετικών σπουδών. Η σαφήνειά του και η εξαιρετικά πλούσια και καιρία εικονογράφηση είναι οι μεγαλύτερες αρετές του. Ο στόχος του συγγραφέα, να καταστήσει τον αναγνώστη θεατή, επιτυγχάνεται απόλυτα –θα μπορούσαμε, μάλιστα, να πούμε ότι ο αναγνώστης δεν γίνεται απλά θεατής αλλά σκεπτόμενος παρατηρητής, καθώς το υλικό κινητοποιεί τη σκέψη του προς σύνθεση νέων γνώσεων. Ένα άλλο σημαντικό πλεονέκτημα έχει να κάνει με την εντυπωσιακή εποπτεία της παλαιότερης και σύγχρονης βιβλιογραφίας που καταθέτει ο συγγραφέας, σε πολλές γλώσσες, καθιστώντας και με αυτό τον τρόπο το βιβλίο του πολύτιμο, ή καλύτερα απαραίτητο βοήθημα για όποιον προσεγγίζει έργα της βυζαντινής διακοσμητικής γλυπτικής. Τέλος, η εικονογράφηση, που σε πολλές περιπτώσεις αφορά αδημοσίευστα γλυπτά, προσφέρει ένα νέο απόθεμα συγκριτικού υλικού για τους μελετητές, ιδιαίτερα από την περιοχή της Μικράς Ασίας.

Η Μικρά Ασία κατέχει αναμφίβολα κεντρική θέση στο έργο, καθώς η πλειονότητα του υλικού έχει αντληθεί από εκεί –κάτι αναμενόμενο, λόγω της μακράς ερευνητικής ενασχόλησης του Niewöhner με την περιοχή. Οι μελετητές της πλούσιας ελλαδικής παραγωγής των μέσων

χρόνων ίσως αισθανθούν ότι η θέση της είναι κάπως υποβαθμισμένη. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, ωστόσο, ότι η μικρασιατική γλυπτική είναι πολύ λιγότερο γνωστή, παρά την πρωταρχική της σημασία που πηγάζει από την αμεσότερη σχέση της με την τέχνη της Κωνσταντινούπολης. Η άνιση –καλύπτει το ήμισυ σχεδόν του έργου– έκταση που έχει δοθεί στα πρωτοβυζαντινά κιονόκρانا αποτελεί ίσως ένα άλλο μειονέκτημα, καθώς ο αναγνώστης θα ήθελε αντί αυτών να έβλεπε περισσότερο υλικό από άλλες κατηγορίες γλυπτών. Τη συγκεκριμένη επιλογή δικαιολογεί μάλλον ο τεράστιος αριθμός κιονοκράνων που έχουν σωθεί από αυτή την περίοδο σε όλη την έκταση της τότε αυτοκρατορίας αλλά ακόμα και εκτός των συνόρων της.

Εν ολίγοις, η έκδοση του έργου του Philipp Niewöhner, *Byzantine Ornaments in Stone. Architectural sculpture and liturgical furnishings*, αποτελεί μείζον απόκτημα όχι μόνον για το αντικείμενο που πραγματεύεται και τον μικρό αλλά αναπτυσσόμενο κύκλο των μελετητών του, αλλά και για τη γνώση και την κατανόηση της βυζαντινής τέχνης συνολικά και σε πολλές παραμέτρους της.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

Επίκουρος καθηγητής Βυζαντινής
και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ
gpallis@arch.uoa.gr

Vicky Foskolou & Sophia Kalopissi-Verti (eds.), *Intercultural Encounters in Medieval Greece after 1204. The Evidence of Art and Material Culture* (BYZANTIOS, Studies in Byzantine History and Civilization 19), Brepols Publishers n.v, Turnhout, Belgium 2022. 572 p. avec 220 illustrations noir-blanc dans le texte, et XXXV planches couleurs hors-texte. 15,6×23,4 cm. ISBN: 978-2-503-59850-5, eISBN: 978-2-503-59851-2.

COMME L'INDIQUENT Vicky Foskolou et Sophia Kalopissi-Verti dans l'*Introduction* (p. 7-18), les articles ici rassemblés constituent les actes d'une table ronde tenue en 2016 à Belgrade parallèlement au 23e Congrès international d'études byzantines. La motivation en était qu'à côté d'assez nombreuses publications sur les aspects proprement historiques de la situation en pays grecs sous occupation latine plus ou moins prolongée après la conquête de 1204, on n'en avait pas l'équivalent, à ce jour, pour l'histoire de l'art et l'archéologie : les travaux spécifiques en ces domaines demeuraient souvent dispersés et, sauf exceptions, s'en tenaient au constat de certaines "influences" occidentales, sans investigation réellement approfondie sur l'arrière-plan politique, social, économique et religieux de ces réalisations. Dans cette optique, les récentes recherches menées tant pour l'architecture que la peinture et les diverses productions matérielles, essentiellement en Péloponnèse, Crète et Rhodes, permettaient désormais de dresser un bilan assez substantiel –incluant, de plus, un aperçu ponctuel sur la poésie et la musique. L'ensemble, consistant en quatorze articles, est subdivisé en trois parties prenant successivement en compte des facteurs identitaires, des catégories particulières de production et des phénomènes d'interaction entre les deux cultures ; ces trois champs étant indiscutablement d'importance majeure, et les thématiques en question s'avérant opportunément complémentaires. Dans le cadre ainsi défini, les

deux co-signataires de l'introduction annoncent les orientations maîtresses de chaque contribution, ce qui d'emblée oriente le lecteur et le convainc efficacement de la cohérence du volume.

Dans la première partie –*Les identités latines et le rôle des Mendians*– l'accent se voit nettement porté sur ce qui a résulté de l'implantation, précoce et durable, des deux grands Ordres prédicateurs précisément fondés dans les premières décennies du XIIIe siècle en Occident, et visant à l'extension la plus large de la foi catholique. Michalis Olympos (p. 45-75) dresse un panorama de l'architecture des ces Ordres, en rapport avec, à la fois, les injonctions normatives –très restrictives– qu'ils devaient théoriquement observer et les demandes accrues des laïcs pour bénéficier de sépultures et de célébrations dans ces églises ; il apparaît que les Frères, dans le monde grec comme partout ailleurs, se sont adaptés au mieux à ce dilemme. Vicky Foskolou (p. 77-112) s'attache pour sa part, dans le cadre des églises de Crète, à trois sujets particuliers : Saint Christophe portant Jésus, le Martyre de saint Barthélemy et le "Trône de Grace" (thème trinitaire par excellence). Au-delà de la question de leurs modèles italiens, ce sont les perspectives théologiques et les pratiques culturelles relatives à cette imagerie qui sont ici en cause. Et il apparaît que le lien s'y établit essentiellement avec les communautés franciscaines ; ce qui –comme on l'avait notamment constaté avec une étude de Chryssa Ranoutsaki dans